

Şair ve Hekim Ahmedî'nin *Tervîhü'l-Ervâh* adlı tıbbî mesnevîsinde çocukların sağlığının korunması üzerine

Ahmet Acıduman

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Doçenti İletişim: aciduman@medicine.ankara.edu.tr

SUMMARY: Acıduman A. (Department of Medical History and Ethics, Ankara University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey). On the protection of the health of children in medical masnavi, entitled *Tarwih al-Arwah* (Rest of Souls), by poet and physician Ahmadi. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 2013; 56: 218-227.

Ahmadi, considered the most famous poet, who flourished in Anatolia in the 14th century, authored a poetic work, *Tarwih al-Arwah*, on medicine in medical masnavi. A chapter on precautions to be taken for children was determined in this work, which was written under cover of medical books such as *Anmuzaaj*, *Mujaz* and *Hawi*, on behalf of Amir Süleyman Çelebi, son of Bayezid I the Thunderbolt. A microfilm of *Tarwih al-Arwah* No. 06 Mf 1994 A 653, which is available in the Ankara National Library and was copied from the Süleymaniye Manuscript Library, Ayasofya Collection, No. 3595, was examined. The chapter related to children was transliterated and evaluated. The chapter on precautions to be taken for children begins with conception. The four parts of the chapter address: things that should be done for a pregnant woman, things that should be done to solve problems during labor, characteristics of the nursing mother, and things that should be done for the baby when un-swaddled and placed in the cradle, respectively. It was seen that Ahmadi wrote his work according to humoral paradigm, which was the basis for medical applications in his era and for his suggestions for protecting children's health, beginning from conception and continuing through the following periods. The fact that Ahmadi dedicated a chapter to the protection of children's health in his Turkish poetic work can be evaluated as a favorable and significant approach in the history of Turkish medicine.

Key words: poet and physician Ahmadi, *Tarwih al-Arwah*, pediatrics, history of medicine.

ÖZET: On dördüncü yüzyılda Anadolu'da yetişmiş en ünlü şair olarak kabul edilen Ahmedî *Tervîhü'l-Ervâh* adıyla tıp üzerine mesnevî tarzında manzum bir eser yazmıştır. Yıldırım Bâyezid'in oğlu Emir Süleyman Çelebi'nin adına ve *Enmûzec*, *Mûcez* ve *Havî* gibi tıp kitaplarından yararlanılarak yazılan bu eserde çocuk sağlığı üzerine bir bölüm saptanmıştır. *Tervîhü'l-Ervâh*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595'de yer alan nüshasının Ankara Milli Kütüphane'de bulunan 06 Mf 1994 A 653 numaralı mikrofilmi incelenmiş; ilgili bölümün çevriyazısı yapılmış ve değerlendirilmiştir. *Tervîhü'l-Ervâh*'da çocukların tedbiri hakkında yazılan bölüm gebeliğin oluşumuyla başlamaktadır. İlk bölümde gebe bir kadın için yapılması gerekenler, ikinci kısımda doğum eyleminde ortaya çıkacak sorunların çözümü için yapılacaklar, üçüncü bölümde dâyede yani sütannede olması gereken özellikler, dördüncü bölümde bebeğin kundaktan çıkıp beşiğe girdiğinde yapılması gerekenler anlatılmaktadır. Ahmedî'nin döneminin tıp uygulamalarına temel olan humoral paradigmaya göre eserini kaleme aldığı, gebelikten başlayarak doğumu izleyen dönemde çocukların sağlığının korunması konusunda önerdiklerinin de bu kapsamda ele alındığı görülmektedir. Ahmedî'nin Türkçe olarak yazdığı manzum eserinde, çocuk sağlığının korunması ile ilgili bir bölüm kaleme alması, Türk tıp tarihi adına olumlu ve önemli bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

Anahtar kelimeler: şair ve hekim Ahmedî, *Tervîhü'l-Ervâh*, çocuk sağlığı, tıp tarihi.

On dördüncü yüzyılda Anadolu'da yetişmiş en ünlü şair olarak kabul edilen Ahmedî'nin asıl adı Tâceddîn İbrâhîm b. Hızîr'dır.^{1,2} Doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir.¹ 735 H./1334 yılı civarında doğduğu tahmin edilmekte,³ doğduğu yer konusunda da kaynaklarda farklı kayıtlar bulunmakta, Latîfî ve Âlî Ahmedî'nin Sivaslı olduğu,^{1,4-6} Taşköprizade,^{1,4-6} Müstakîmzade,^{1,4} Mecdî,⁶ Aşık Çelebi^{4,6} ve Hasan Çelebi^{4,6} ise Germiyanlı olduğu yönünde bilgi vermektedirler. Uzunçarşılı⁴ Ahmedî'nin Uşak'ın köylerinden olan Sivaslı'da doğmuş olabileceğini bildirmekte, Şehsuvaroğlu ise 1975 yılında Doğu Berlin kitaplığında bulduğu XVII. yüzyıla ait bir yazmada Ahmedî'nin doğum yerinin açıkça Sivas olarak yazıldığını kaydetmektedir.⁷

Anadolu'da ilk eğitimini alan Ahmedî daha sonra Mısır'a giderek Hidâye şârihi Şeyh Ekmeleddîn'den ders almış ve burada Hacı Paşa ve Molla Fenârî ile arkadaşlık etmiştir.² Anadolu'ya döndüğü tarih kesin olarak bilinmeyen Ahmedî,¹ Anadolu'ya dönünce Aydınogulları, Germiyanogulları ve Osmanogulları'na bağlanmıştır.⁶ Kut⁶ Ahmedî'nin Aydınoglu İsâ Bey'in (136-1391) oğlu Hamza için yazdığı ders kitaplarının onun Aydınogullarına, Köprülü¹ de Germiyan Beyi Süleyman Şah'a (1363-1388) sunduğu şiirler nedeniyle Germiyanogullarına bağlanmış olduğunu gösterdiğini bildirmektedirler. Ahmedî'nin Germiyanogullarına bağlanmasının, İsâ Bey'in saltanatından önce mi sonra mı olduğu kesin olmadığı gibi,⁶ Osmanogullarına katılmasının da Germiyanoglu Süleyman Şah'ın Kütahya'yı damadı Yıldırım Bâyezid'e bırakıp Karahisar'a çekilmesi sırasında mı yoksa ölümünden sonra mı olduğu da bilinmemektedir.¹ Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra Timurlenk'in iltifatına da mazhar olan Ahmedî, daha sonra Yıldırım Bâyezid'in oğullarından Süleyman Çelebi tarafından çağrılmış ve ona bağlanmış,^{1,8} Süleyman Çelebi'nin 1411 yılında ölümünden sonra Mehmed Çelebi'nin hizmetine girmiş ve 1413 yılında Amasya'da vefat etmiştir.^{1,6,8}

Şehsuvaroğlu⁹ Ahmedî'nin tıbbî Mısır'da tahsil ettiğinin kesin olmakla birlikte, kimden ve nerede öğrendiği hakkında kesin bir bilgi olmadığını bildirmektedir. Hacı Paşa ile olan yakın temasları göz önüne alındığında, Ahmedî'nin tıbbî kişiliğinin oluşmasında

Hacı Paşa'nın katkısı olabileceğini söyleyen Şehsuvaroğlu,⁹ yine *Tervîhü'l-Ervâh*'ı yazarken yararlandığı *Enmûzec/Unmûzec*,¹ *Mûcez* ve *Hâvî* gibi döneminin klasik kitaplarıyla da yakın teması olduğunu bildirmektedir. Ahmedî'nin kesin olarak pratik tıp yapıp yapmadığı ve saraylarda yalnız musahip sıfatıyla mı yoksa aynı zamanda saray hekimi olarak da mı bulunduğu konusunda kesin bir şey bilinmediğini de eklemektedir.⁹

Ahmedî'nin *Divân*, *İskendernâme*, *Cemşid ü Hurşid*, *Tervîhü'l-Ervâh*,^{1,6,8,9} *Mirkâtü'l-Edeb*,^{1,6,9} *Bedâyi'u's-sihr fî sanâyi'i's-şî'r*,^{6,9} ve *Mizânü'l-Edeb*,^{6,9} adlı eserleri vardır. Bunlardan *Tervîhü'l-Ervâh* tıpla ilgili didaktik bir mesnevidir⁸ ve yazımının konusunu oluşturan “çocukların tedbiri üzerine” adlı bölüm de bu eserde yer almaktadır.

Tervîhü'l-Ervâh

Ahmedî tarafından tıp üzerine, mesnevî tarzında^{5,8,10} ve “mefâilün mefâilün faülün” vezninde kaleme alınan eserin,⁵ dibâcesinde adı geçmese de¹ Yıldırım Bâyezid'in oğlu Emir Süleyman Çelebi'nin emriyle^{1,9} ve onun adına yazıldığı^{1,5,10} konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Eserin yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir, ancak Emir Süleyman'ın Bursa'da saltanat sürdüğü 1403-1410 yılları arasında yazılmış olması gerektiği kaynaklarda yer almaktadır.^{6,9} Bununla birlikte, Şehsuvaroğlu⁹ Köprülü'nün¹ tarih olarak 1403 yılını verdiğini, ama bu bilgiye bir kaynak göstermediğini bildirmektedir. *Tervîhü'l-Ervâh* Emir Süleyman'ın ölümünden sonra bazı eklerle Çelebi Sultan Mehmed'e de sunulmuştur.^{1,6,9} Bazı kaynaklarda 4000 beyit civarında olduğu söylenen eser^{5,11} üzerine yaptığı ayrıntılı ve karşılaştırmalı çalışmasında Şehsuvaroğlu⁹ eserin Topkapı Sarayı, Revan Odası, No: 1681 nüshasında Ahmedî'nin yazdığı “Adedle on bin hem yüz dahidir” sözlerine dayanarak, eserin 10100 beyit olduğunu bildirmektedir. Bu farkın nedeni, üzerinde diğer yazarlarca^{5,10,11} inceleme yapılan Ayasofya koleksiyonu, 3595 numaralı *Tervîhü'l-Ervâh* nüshasının (Şekil 1) eksik bir nüsha olmasıdır.⁹ Şehsuvaroğlu,⁹ yine Ahmedî'nin “Tokuz ayun içinde üşbü manzûm / Hitâm-ı dânişiyle oldu mahtûm” beyitine dayanarak eserin dokuz ay gibi kısa bir sürede bitirildiğini bildirmektedir. Ergun⁵ *Türk Şairleri*

¹ Şehsuvaroğlu tarafından “Şâir ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri)”⁹ başlıklı yazısının 48. sayfasında görüntüsü verilen *Tervîhü'l-Ervâh*'ın Revan Odası, No: 1681'de bulunan nüshasının 374b no'lu sayfasında, bu kelimenin *Unmûzec* olarak okunmak üzere harekelendirildiği görülmektedir.

adlı eserinde incelemesini yaptığı *Tervîhü'l-Ervâh*'ın Ayasofya No: 3595 nüshası hakkında bilgi verdiği bölümde şunları söylemektedir: “Bu yazdığımız son beyitlerde *Tervîhülervâh*'ın ikmal edildiği söyleniyor. Halbuki *'hitâmetü'l-cild-i evvel'* kaydı, bu eserin ikinci bir cildi olduğu zannını da verdirmektedir.” Şehsuvaroğlu'nun Revan ve Ayasofya nüshaları üzerindeki karşılaştırmalı incelemesi de Ayasofya nüshasının ancak birinci cildi içerdiğini, Revan nüshasında ise eserin ikinci cildinin de bulunduğunu açıkça ortaya koymuştur.⁹ Şehsuvaroğlu⁹ yazım tarihleri bilinmeyen bu iki nüshadan, yazı, imlâ ve kâğıt özellikleri açısından Revan nüshasının diğerinden önce yazıldığını ve bunun müellif nüshası olduğunu bildirmektedir. Revan nüshası nesih ile karışık talik, Ayasofya nüshasının ise nesih ile yazılmış olduğu Şehsuvaroğlu'nun verdiği bilgiler arasındadır.⁹ Şehsuvaroğlu sürdürdüğü araştırmaları sonrası Ayasofya koleksiyonundaki noksan nüshanın Ayasofya mührünü taşıyan son kısmının Royal Collage of Physician Kütüphanesi No: 63'de bulunduğunu da saptamıştır.⁷

Tervîhü'l-Ervâh'da besmele, hamdele, salvele, nâ't-ı Resûl ve medh-i Sultan'dan sonra tıp ilminin tarifini ve sınırlarını ve sınıflamasını bildiren Ahmedî, birinci ciltte önce tıbbın kuramsal kısmını ele almış, evreni yapan dört unsuru ve insandaki dört hıltı anlattıktan sonra, anatomi üzerine açıklamalarda bulunmuş, bundan sonra hava, yiyecek ve içecekler, uyku, hareket, istirahat hakkında bilgiler vermiş; tıbbın pratik kısmında ise sağlığın korunması, müfret ve mürekkep ilaçlar, terkipler gibi farmakoloji konusunda açıklamalar yapmış; ikinci ciltte ise baştan aşağı bütün organlarda ortaya çıkan hastalıkların semptom ve tedavilerinden, bedeninin dışında görülen hastalıkların tedavilerinden, zehirli maddelerin tedavilerinden söz etmiş ve eserinin niteliklerinden bahsederek ve hükümdarı methederek yapıtını sonlandırmıştır.^{7,9} Ahmedî eserini yazarken *Enmûzec*, *Mûcez* ve *Hâvî* gibi tıp kitaplarından yararlandığını eserin sonunda bildirmektedir.⁹

Tervîhü'l-Ervâh'ın bilinen nüshaları şunlardır: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Odası No: 1681;^{2,3,8,11} Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595;^{2,3,8,10} Manisa Kütüphanesi, 45 Hk 1852;^{3,7} Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet O, 47;⁷ Royal

College of Physician No: 63;^{3,7} Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1986;^{3,12} Vatikan Kütüphanesi, Vat. Turco 147,¹² Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Kütüphanesi, R 1266.^{3,13}

Yöntem

Tervîhü'l-Ervâh'ın Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Revan Odası, No: 1681 ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595'de yer alan nüshalarının karşılaştırmalı fihristlerinin yer aldığı Şehsuvaroğlu'nun “Şâir ve Hekim Ahmedî” başlıklı çalışması⁹ incelenerek, eserde yer alan çocuk sağlığı ile ilgili bir bölüm saptanmıştır. Eserin *tıbbın pratik kısmıyla ilgili ikinci fennin (el-fenü's-sânî fî cüz'i'l-'amelî) birinci babı (bâb-ı evvel) sağlığın korunması (hıfzı's-sıhhat)* kısmının 10. bölümü “*çocukların tedbiri üzerine (fî tedbîr-i etfâl)*” başlığını taşımaktadır.⁹ *Tervîhü'l-Ervâh*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595'de yer alan nüshasının Ankara Milli Kütüphane'de bulunan 06 Mf 1994 A 653 numaralı mikrofilm incelenmiş;¹⁴ ilgili bölümün (Şekil 2) çevriyazısı yapılmış ve günümüz Türkçesine aktarılmıştır (Ek I).

Bulgular

Ahmedî'nin *Tervîhü'l-Ervâh*'da çocukların tedbiri hakkında yazdığı bölüm gebeliğin oluşumuyla başlamakta ve bu ilk bölümde gebe bir kadın için yapılması gerekenler bildirilmektedir. Kadın gebe kaldığında canı esenliğe kavuşsun diye bir iyileştirme gereklidir. Hastalığın aslı fazlalar olduğundan, gebedeki bu fazlalar eritilmeli, vücudunda bırakılmamalıdır. Eğer gebede kan fazlaysa ondan kan alınmamalı, onun yerine soğutarak ateşinin söndürülmesine girilmelidir. Eğer hıltlar fazla olursa gebe ishal edilmemeli, o durumda yumuşatıcı bir ilacın kullanılması yeğlenmelidir. Gebenin vücudunda sinirler yumuşak olduğunda, doğum zamanı geldiğinde yorgunluğu da az olacaktır. Gebe hamama girdiğinde yağla ovma, sinir sertliğini giderir, korkusunu ve sıçramasını savuşturur ve bağırmasına da faydalı olur.¹⁴

Ahmedî bu bölümün ikinci kısmında doğum eyleminde ortaya çıkacak sorunların çözümü için yapılacakları bildirmektedir. Eğer doğum zor olursa, temr² ve hulbe³ pişimi ile tedavi gerekir. Eğer göbekten inen kan çok olursa gebeye kehrübâ⁴ kursu⁵ verilmeli, eğer kan

² Temr: hurma.¹⁵

³ Hulbe: Fenugreek, *trigonella foenumgraecum*.¹⁶; Fenugreek: çemenotu.¹⁷

⁴ Kehrübâ: “saman kapan”: kehlîbar.¹

⁵ Kurs: A small medical lozenge.¹⁶

gelmezse mürr⁶ kursu verilmelidir. Plasentanın gelmediği, kaldığı durumlarda çözücü buğular ya da tütüsüler kullanmak gerekir. Bunlar arasında hanzal,⁷ mürr, katran, kibrit,⁸ ebhel⁹ sayılmaktadır.¹⁴

Üçüncü bölümde dâyede yani sütannede olması gereken özellikler sıralanmaktadır. Sütanne mutlaka genç olmalı, yaşlı olmamalıdır. Sütünün deva olması için, bedeninin ve memesinin büyük, yüzünün ve başının sağlıklı olması gerekir. Hem iyiliği hem yüz güzelliği olmalı, mizacı da orta olmalıdır. Sütannenin sütünde koyuluk, keskinlik ve yumuşaklık olmamalıdır. Çocukların vücudu için istenilen şey sütün lezzetinin tatlı, kokusunun güzel olmasıdır. Çocuğun vücuduna hastalık erişmesin diye sütannenin gıdası temizlenmelidir. Sütannenin gıdası yağlı, taze balık, yumuşak, beyaz ekmek ve semiz et olmalıdır.¹⁴

Bebek kundaktan çıkıp beşiğe girdiğinde yapılması gerekenler dördüncü bölümde anlatılmaktadır. Bebeğin cildine dayanıklılık gelmesi için bebek tutucu yağla yağlanmalıdır. Bebeğin çok emmesi sonucu hazımsızlık, az emmesi sonucu ateş ortaya çıkar. Bebeğin uyuduğu yer karanlık olmalı, güçlkle uyduğunda uyandırılmamalıdır. Şekiller, renkler ve durumlar bedene ve ruha güç verdiğinden, gökyüzüne ve yıldızlara bakması için bebek, uyandığında aydınlığa getirilmelidir. Bebeğe çok yumuşak bir şekilde konuşulmalı, musikiye uygun olması için, onun yanında hoş bir sesle, çocukların vücutları için uygun olan ninni söylenmelidir. Belilec¹⁰ suyu, sûs,¹¹ hulbe ve kündür¹² macun yapılarak bununla dili ovdurulmalıdır. Başka durumların olmaması için bebekten kan aldırılmamalıdır, ama ishale niyet edilebilir. Çocuk, büyüyüp bedeni güçlenene kadar güneşin sıcaklığından korunmalıdır.¹⁴

Tartışma

Ahmedî eserinin çocuk sağlığının korunması ile ilgili bölümünde, döneminin tıbbi paradigması olan humoral patoloji teorisine göre önerilerde

bulunmaktadır. Ahmedî gebeliğin oluşumu ve sürdürülmesi ile ilgili olarak (1-7. beyitler) başladığı bu bölümde, doğumda ortaya çıkabilecek sorunlar ile bunların çözümünden (8-12. beyitler) kısaca bahsettikten sonra, bir sütannede olması gereken özellikleri, sütün özellikleri ve sütannenin beslenmesiyle ilgili önerilerini (9-19. beyitler) sıralamıştır. Bölümün son kısmı ise bebeğin cildinin bakımı, onun beslenmesi, onun uykusu, onunla kurulacak iletişimin nasıl olacağı bildirilmiş ve damardan kan alma ve ishal etme gibi humoral paradigmanın tedavi yöntemleriyle ilgili olarak çocukta yapılması uygun olanlar ve olmayanlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir (20-30. beyitler).¹⁴

Ahmedî'nin *Tervîhü'l-Ervâh*'ı yazarken yararlandığını bildirdiği *Hâvî* denince akla ilk gelen Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin (865-925) *el-Hâvî fî't-Tıbb* adlı eseri olmaktadır. Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin (1609-1657) *Keşfüz'z-Zunûn* adlı eserinde *Hâvî* başlığı altında *el-Hâvî fî't-Tıbb*'in¹⁸ yanı sıra *el-Hâvî fî İlmi't-Tedâvî* isimli bir esere de yer verildiği görülmektedir.¹⁸ Necmü'd-dîn Mahmûd b. -eş-Şeyh Sâini'd-dîn¹⁸- İlyâs eş-Şirâzî'ye (ö. 730 H./1330) ait olduğu bildirilen bu eser,^{18,19} bir cilt ve beş makeden oluşmaktadır.¹⁸ *Enmûzec/Unmûzec* olarak bildirilen eser ise, Seyyid İsmâ'il Cürçânî'nin (1042-1137) *Muhtasar-ı (Enmûzec/Unmûzec-i) Zahîre-i H'arezmsâhî* adlı Farsça eseri olabilir.¹⁹ Kâtip Çelebi²⁰ *Keşfüz'z-Zunûn*'da *Mûcez*'in İbn Sînâ'nın (980-1037) *el-Kânûn fî't-Tıbb* adlı eserinin özeti olduğunu haber vermektedir. *el-Mûcez fî't-Tıbb* hem yazıldığı dönemde hem de sonrasında yüzyıllarca bir el kitabı olarak kullanılmış ve Mustafa b. Şaban es-Surûrî tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²¹ *el-Mûcez* genel bir tıp eseri olup, dört fenden (dört bölümden) oluşmaktadır. Birinci fen genel olarak insan bedeninin hali, tabîi işleri ve onların yararları; ikinci fen ilaçlar ve gıdaları; 3. fen tek tek organların hastalıklarını; dördüncü fen ise genel olarak bütün vüdu ilgilendiren hastalıkları bildirmektedir.²¹ Ahmedî'nin eserini yazarken izlediği akış hem önceki dönemlerde, hem de eserin yazıldığı dönemlerde örnekleri görülen klasik tıp kitaplarının konu akışları ile benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte, Ahmedî'nin "hıfzı's-sıhha" başlığı altında ele aldığı konu başlıkları *Mûcez*'in konu başlıkları ile koşutluk göstermekle birlikte, çocukların tedbirine ait bir bölüme İbnü'n-Nefis'in eserinin

⁶ Mürr: Myrrh¹⁶; Myrrh: lavanta yapımında kullanılan bir çeşit sarı sakız, mür, mürrüsa¹⁷.

⁷ Hanzal: ebücehil karpuzu da denilen, portakal büyüklüğündeki meyvası çok acı ve iç sürdürücü olan bir bitki.¹⁵

⁸ Kibrit: 1. Kırmızı yakut; altın. 2. Küktür. 3. Kibrit.¹⁵

⁹ Ebhel: Juniper berries.¹⁶; Juniper berries: ardıc meyvası, ardıc yemişi.¹⁷

¹⁰ Belilec, belile: Bastard myrobalans, bedda nuts, fruit of *terminalia belerica*.¹⁶; Myrobalan: sepicilikte ve boya işlerinde kullanılan helile ağacı meyvesi.¹⁷

¹¹ Sûs: The maggot, weevil. 2. The liquorice-plant, *glycyrrhiza glabra*.¹⁶; Maggot: sürfe, kurt, kurtçuk, sinek kurdu, peynir kurdu.¹⁷; Licorice, Liquorice: meyan, meyan kökü; *glycyrrhiza glabra*: meyan kökü hulâsası ve şekeri.¹⁷

¹² Kündür: Frankincense, olibanum, gum-resin of *Boswellia thurifera*.¹⁶; Frankincense: günlük, buhur, tütüsü.¹⁷; Olibanum: günlük, günnük, bir çeşit buhur.¹⁷

Türkçe çevirisinde rastlanmamıştır.²² Öte yandan *Tervîhü'l-Ervâh*'la hemen aynı dönemde yazılmış olan Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî'nin 823 H./1420 tarihli *Kitâbu'l-Muntehab fî't-Tıbb* adlı eserinde ise benzer bir bölüm bulunduğu²³ ve bu bölümün de *Tervîhü'l-Ervâh*'da yer alan bölüme göre oldukça kısa olduğu görülmektedir (Tablo I).

Adını andığı *el-Mûcezz*'in *Kânûn*'la olan ilişkisinden dolayı, Ahmedî'nin öncüllerinden biri olarak sayılabilecek olan İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fî't-Tıbb*'inin birinci kitabında ise çocuk bakımı hakkında bir bölüm bulunmaktadır.²⁴ İbn Sînâ'nın bu konuda yazdıkları pek çok araştırmacının ilgisini çekmiş ve üzerinde incelemeler yapılmıştır.²⁵⁻²⁹ Adı geçen bu bölümde, hamilelik ve doğumdan önce annenin bakımı konusu dışarıda bırakılmış ve bölüm göbek kordonunun kesilmesi ile başlatılmıştır. Bebeğin derisinin bakımı, kundaklanması, uyku ve banyo konusu işlendikten sonra, bebeğin beslenmesi yani emzirilmesi, iyi bir sütannede bulunması gereken özellikler, sütle ilgili açıklamalar, sütanne için beslenme rejimi, süten kesme, hareket halinde bebek gibi konular işlenmiştir. Çocuk hastalıkları konusunda oldukça ayrıntılı bir açıklama verildikten sonra, son bölümde dört ile yedi yaş arasındaki çocukların beslenmesi, eğitimi gibi konular açıklanmıştır.²⁴ Yurdakök,²⁶ İbn Sînâ'nın bebek bakımı üzerine yazdıklarını incelediği ayrıntılı yazısında, bu konuda İbn Sînâ'nın görüşlerinin günümüzde de geçerli olduğunu bildirmektedir.

Ahmedî çocuk sağlığının korunması başlığına uygun olarak, çocuk hastalıkları konusunu yazdığı bölümün dışında tutmuş, çocukluğu gebelik döneminden başlayarak ele almış, yenidoğan ve bebeklik dönemini işlemiştir. Metne bakıldığında sütanne ve süt konusuna oldukça fazla yer verdiği görülmekteyse de bu durumun İbn Sînâ'nın *Kânûn*'unda da benzer şekilde olduğu fark edilmektedir. *Kânûn*'da yer alan bilgilerle karşılaştırıldığında, Ahmedî'nin verdiği bilgilerin genel olarak *Kânûn*'da yer alan bilgilerden farklı bir nitelik taşımadığı ve klasik bilgiyi yansıttığı fark edilmektedir.

Ahmedî'nin hem gebenin hem de çocuğun tedavi amaçlı olarak "fasd edilmesine" ya da bir başka deyişle onların damarından kan alınmasına (venesection) karşı olduğu görülmektedir. İbn Sînâ da *Kânûn*'da hamilelik

sırasında kan alınmamasını önermekte, ancak çok acil durumlarda, hatta o zaman da kadın cenini ölümden korumaya yetecek kadar güçlü olduğunda, bu uygulamanın yapılabileceğini bildirmektedir.²⁴ Hekim Sâlih bin Nasrullah'ın (ö. 1669) *Gâyetü'l-İtkân fî Tedbîr-i Bedenî'l-İnsân* adlı Arapça eserinin Türkçe tercümesi olan *Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyeti'l-İtkân*'da Râzî ile İbn Sînâ arasında çocuklardan kan alma konusunda bir anlaşmazlık bulunduğu, Râzî'nin *Tâ'ûn Risâlesi*'nin dördüncü babında, bebekler beş ayı geçtikten sonra onlardan hacamat edilerek kan alınabileceğini bildirdiği, İbn Sînâ'nın ise bir yaşını geçtikten sonra hacamat edilerek kan alınmasının uygun olduğunu bildirdiği bilgisini vermektedir.³⁰ Ahmedî'nin çağdaşı olan Hacı Paşa'nın *Teshîl* adlı eserinde ise çocukluk çağında kan almakla ilgili olarak, on dört yaşından önce kan almamak ve yine çocuklar iki yaşına gelmeden önce zorunlu olmadıkça hacamat yapmamak gerektiğinin bildirildiği görülmektedir.³¹ Ahmedî'nin ise hacamat ile çocuklardan kan alınması konusunda verdiği bir bilgi bulunmamaktadır.

Ahmedî'nin döneminin tıp uygulamalarına temel olan humoral paradigmaya göre eserini kaleme aldığı, gebelikten başlayarak doğumu izleyen dönemde çocukların sağlığının korunması konusunda önerdiklerinin de bu kapsamda ele alındığı görülmektedir. Ahmedî'nin mesnevi tarzında Türkçe olarak yazdığı bu manzum eserinde, eserini oluştururken yararlandığını bildirdiği *Mûcezz* gibi önemli bir eserin Türkçe çevirisinde saptanamamasına karşın, çocuk sağlığının korunması ile ilgili bir bölüme eserinde yer vermesi Türk tıp tarihi açısından olumlu ve önemli bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir.

El-makâletu'l-âşıratu fî tedbîri'l-etfâl

Çû 'avret yüklü ola aña ıslâh
Gerekdür kim ola cânına iflâh

Erit koma anlaruñ cisminde fazla
Ki olur fazla bî-şek aşl-ı 'ille

Çû kan gâlib ola itme anı faşd
Velikin tatfiye tebrîdle it kaçd

Dağı ahlâf olursa itme ishâl
Ki talîfîle gitse yigdür ol hâl

Çû nerm ola teninde ânuñ a'sâb
Olur az vaz'ı haml irdükde it'âb

Çû hammâma vara yağla ovmağ
Olur siñir şalâbâtını şavmağ

Feza'dan sıçramağdan aña dâfi'
Olur hem şayhâlardan dağı nâfi'

Eger ola vilâdet derd-i düşvâr
Tabîh-i temr hûlbeyle eyle tîmâr

Göbekden ineni çoğ olsa kanuñ
İrişdür aña kuruşın kehrubânuñ

Eger kan inmeye var tende zarrı
Devâ irişdür aña kuruş-ı mürrî [147]¹⁴

Meşîme kalsa vü olmasa nâzil
Gerekdür aña tebhîr-i muhallîl

Nitekim hanzal vü hem mürr vü kaṭrân
Dağı kibrût vü ebhel ki ola dermân

Gerek dâye yigid ola be-her-hâl
Şağîre pîr gerekmezdür bilâ-kâl

Gerek cismi büyük vü emcegi hem
Yüzi vü başı sağ ki ola südi em

Gerek kim ola hem hüsn vü cemâli
Mizâcında dağı hem i'tidâli

Onuncu makale çocukların tedbiri üzerine

Kadın gebe kaldığında, ona iyileştirme,
Canına kurtuluş olsun diye, gerekir.

Erit, bırakma onların bedeninde artık,
Şüphesiz hastalığın esası artık olur.

Kan fazla olduğunda, ondan kan alma,
Ve lakin soğutarak ateşi söndürmeye niyet et.

Bundan başka, hıtlar olursa, ishal etme,
O durumun yumuşatacı ile gitmesi daha iyidir

Onun bedeninde sinirler yumuşak olursa,
Doğum olduğunda yorgunluk az olur.

Hamama gittiğinde yağla ovmak,
Sinir sertliğini gidermek olur.

Korkmaktan sıçramaktan ona savuşturucu olur,
Bağırmalardan da ona yararlı olur.

Eğer doğum güç dert olursa,
Temr hulbe pişmişi ile tedavi et.

Göbekten inen kan çok olursa,
Ona kehrubanın kursunu ulaştır.

Eğer kan gelmezse, bedene zararı vardır,
Ona mürr kursunu ilaç olarak ulaştır.

Plasenta kalırsa ve inmezse,
Ona çözücü buharlar gerekir.

Nitekim hanzal ve mürr ve katran,
Bundan başka kibrüt ve ebhel derman olur.

Sütannenin her şekilde genç olması gerekir,
Küçüğe yaşlı gerekmez, söze gerek yok.

Hem bedeni hem memesi büyük,
Yüzü ve başı sağlıklı gerekir ki süti ilaç olsun.

Hem iyilik ve yüz güzelliği,
Hem de mizacında itidal olması gerekir.

*Südinde olmaya ānuñ keşāfet
Dağı bī-ḥiddet olmaya leṭāfet*

*Dağı ola ta'mı tatlu koḥusı ḥūb
Ki oldur tıfluñ endāmına maṭlūb*

*Gıdāsın dāyenüñ taṭīf eyle
Ki tıfluñ irmeye cismine 'ille*

*Ṭa'āmiñ yağlu vü hem yaş balıḥ it
Laṭīf vü pāk etmekle semiz et**

*Çū kundaḥdan çıḥub bişige gire
Ne gerekdür diyeyim ol şağire*

*Anı kābız yağıla yağla bile
Ki cildine şalābet ola bile*

*Çoḥ emmesün ki ol tuḥme getürür
Az emmesün ki ol ḥummā getürür*

*Uyısı 'unfila uyarma ānı
Karañu it uyıduğı mekānı*

*Uyanduhda anı ilet ziyāya
Ki baḥa ol nücūmıla semāya*

*Ki ol eşkāl vü ol elvān vü evzā'
İder kuvvet tenile cāna piyṣā' [148]¹⁴*

*Aña key luṭfila eyle tekellüm
Kātında ḥūb şavtıla it terennüm*

*Ki mūsīḳiye ola ol muvāfiḥ
Ki ola eṭfāl ebdānına lāyik*

*Belilec rubbu sūs vü ḥulbe küdür
İdüb ma'cün anuñla dilini ovdur*

*Ana itdürme faşd kaşd ishāl
Dilerseñ ki olmaya ayruḥsı aḥvāl*

*Gün ıssısından anı saḥlağıl sen
Büyüyib irişince kuvvete ten [149]¹⁴*

*Onun sütünde koyuluk olmasın,
Bundan başka keskinlik, yumuşaklık olmasın.*

*Bundan başka lezzeti tatlı, kokusu güzel olsun,
Çocuğun bedenine istenen odur.*

*Sütannenin gıdasını temiz eyle ki
Çocuğun bedenine hastalık erişmesin.*

*Yemeğini yağlı ve taze balık,
Yumuşak ve beyaz ekmekle, semiz et yap.*

*Kundaktan çıkıp, beşiğe girdiğinde,
Ne gerekir söyleyeyim o küçüğe.*

*Onu büzücü yağla da yağla
Ki cildine sıklık da gelsin.*

*Çok emmesin ki o hazımsızlık getirir,
Az emmesin ki o ateş getirir.*

*Zorla uyursa, uyandırma onu,
Karanlık et, uyuduğu yeri.*

*Uyandığında onu götür ışığa,
Baksın o yıldızlarla gökyüzüne.*

*Ki o şekiller ve o renkler ve o haller,
Bedenle ruha kuvvet verir.*

*Ona çok yumuşaklıkla konuş,
Yanında güzel sesle ninni söyle*

*Ki o müziğe uygun olsun,
Ki çocukların bedenlerine layık olsun.*

*Belilec rubu, sūs, hulbe ve küdürü,
Macun yapıp, onunla dilini ovdur.*

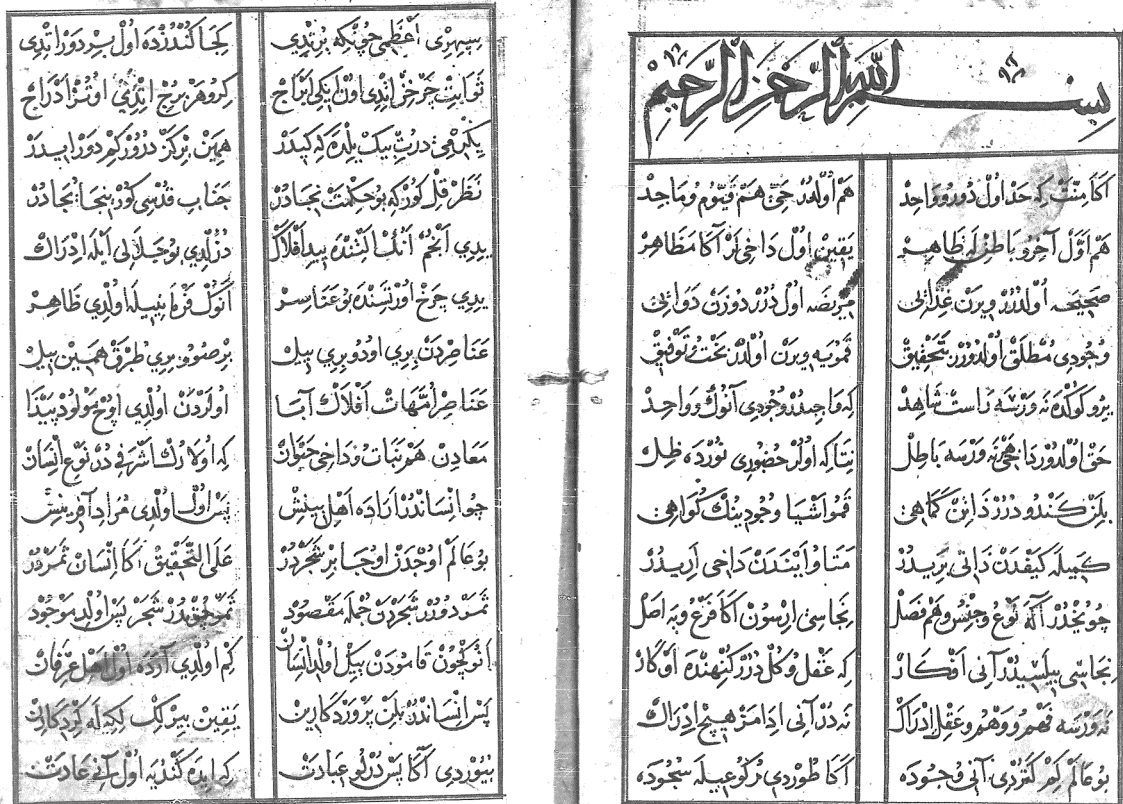
*Ondan kan aldırma, ishal yap,
Dilersen ki başka durumlar olmasın.*

*Güneş sıcaklığından onu koru sen,
Büyüyüp beden kuvvete erişinceye kadar.*

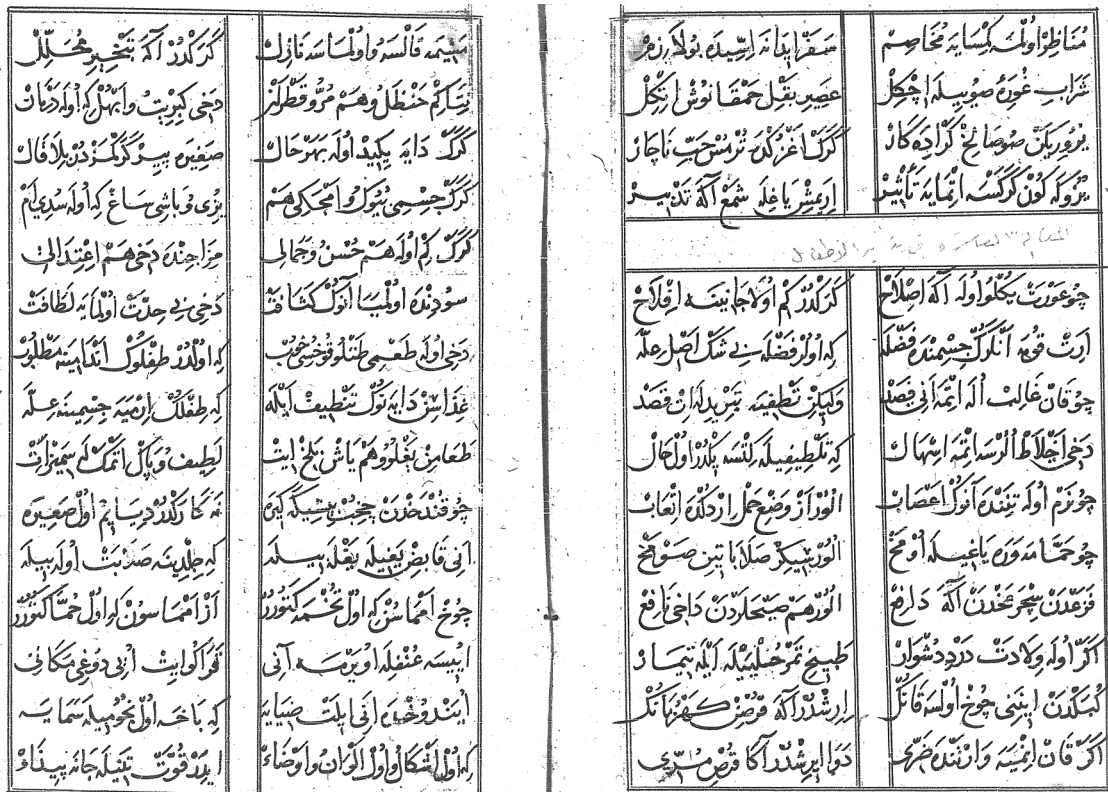
*Metinde bu kelime hem "et" ve hem de "it" okunabilecek şekilde, her iki hareke de kullanılarak harekelenmiştir. Bir önceki mısra da yer alan "it" kelimesinin yazılış farkı da göz önüne alınarak "et" şeklinde okunması tercih edilmiştir.

Tablo 1. *El-Mûcezz fî't-Tıbb*,²² *Tervîhü'l-Ervâh*,¹⁴ ve *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıbb*,²³ adlı eserlerde “hıfzı's-sihha” ya da bir başka deyişle sağlığın korunması başlığı altında ele alınan alt başlıklar.

<i>El-Mûcezz Fî't-Tıbb</i>	<i>Tervîhü'l-Ervâh</i>	<i>Kitâbu'l-Müntehab Fî't-Tıbb</i>
el-cumletu es-sâniyyetu fî'l-kavâ'idî'l-cuz'î'l-'ameli min et-tıbb bi-kavl-i kullî ve'l-cuz'î'l-'ameli yenkasimu ilâ 'ilm-i hıfzı's-sihha ve ilâ 'ilm-i'l-'ilâc (cüz-i 'amelî münkasım olur 'ilm-i hıfzı's-sihhate ve 'ilm-i 'ilâca)	el-fennü's-sânî fî cüz'î'l-'amelî [pratik bölüm hakkında ikinci fen]	Bişinci makâlede sahih kişilerin tedbirlerini ve marîz kişilerin 'ilâclarını vech-i külliyyile beyân idelüm ve bu makâle birkaç fasla müstemildir
ve li-nebtedî bi-hıfzı's-sihha (biz başlayalım hıfz-ı sıhhatle)	bâb-ı evvel hıfz's-sihhat [birinci bab sağlığın korunması]	
	fî tedbiri'l-havâ ve tadilhi [havanın ve hava değişikliğinin tedbiri hakkında]	
tedbîru'l-mek'ûl [yiyeceğin tedbiri]	fî tedbiri'l-me'kûl [yiyeceğin tedbiri hakkında]	el-faslü'l-ewvel bişinci makâlenin evvelkî faslında yimeğün tedbirini bildirir
tedbîru'l-meşrûb [içeceğin tedbiri]	meşrûb [içecek]	
tedbîru'l-hareketi ve's-sukûn [hareket ve hareketsizliğin tedbiri]	fî tedbiri'l-hareke ve's-sukûn [hareketin ve hareketsizliğin tedbiri hakkında]	el-faslü's-sânî bişinci makâlenin ikinci faslında riyâzeti ya'nî hareket itmek ve delki ya'nî ovmak bildirilüm
tedbîru'n-nevmi ve'l-yakaza [uykunun ve uykusuzluğun tedbiri]	fî tedbiri'n-nevm ve'l-yakaza [uykunun ve uykusuzluğun tedbiri hakkında]	el-faslü'r-râbi' bişinci makâlenin dördüncü faslında nevmün ve yakazanun ya'nî uyumagun ve uyumamagun tedbirini bildirilüm
tedbîru'l-isufirâgi fî'l-ihtibâs [tutulmada kusmanın tedbiri]		el-faslü'l-'aşer bişinci makâlenin onuncu faslında kusmagı ve ishâli ve ihtikâni bildirilüm
fî'l-hammâm [banyo hakkında]	fî tedbiri'l-hammâm [banyonun tedbiri hakkında]	el-faslü's-sâlis bişinci makâlenin üçüncü faslında istihâmunun tedbirin bildirilüm
el-cimâ' [cinsel birleşme]	fî tedbiri'l-cimâ' [cinsel birleşmenin tedbiri hakkında]	
tedbîru'l-fusûl [mevsimlerin tedbiri]	fî tedbiri'l-fusûl [mevsimlerin tedbiri hakkında]	el-faslü'l-hâmis bişinci makâlenin beşinci faslında yilun dört faslı mûcibince tedbirini bildirilüm
	fî tedbiri'l-misâfir [yolcunun tedbiri hakkında]	
	fî tedbiri'l-etfâl [çocukların tedbiri hakkında]	el-faslü's-sâdis bişinci makâlenin altıncı faslında yüklü ve emzikli 'avratun ve genç oğlancıkların tedbirin bildirilüm
	fî tedbiri'ş-şuyûh [yaşlıların tedbiri hakkında]	el-faslü's-sâbi'bişinci makâlenin yedinci faslında oğlanların ve yigitlerin ve kurgıların ve kocaların tedbirin bildirilüm
		el-faslü's-sâmin bişinci makâlenin sekizinci faslında hastaların 'ilâcların bildirilüm
		el-faslü't-tâsi' bişinci makâlenin tokuzuncu faslında fasdı ve hacâmatu bildirilüm

Şekil 1. Tervihü'l-Ervâh'ın başlangıç sayfaları [Ahmedî. Kitâb-ı Tervih el-Ervâh. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595, s. 1-2 (Ankara Milli Kütüphane 06 Mf 1994 A 653)'den].¹⁴

Şekil 2. Tervihü'l-Ervâh'da çocukların tedbirî üzerine yazılan bölümün başlangıç sayfaları [Ahmedî. Kitâb-ı Tervih el-Ervâh. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595, s.147-148 (Ankara Milli Kütüphane 06 Mf 1994 A 653)'den].¹⁴

KAYNAKLAR

- Köprülü MF. Ahmedî. İçinde: İslâm Ansiklopedisi, 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950: 216-221.
- Bursalı Mehmed Tahir. Osmanlı Müellifleri, 2. Cilt. İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1333 H. [1914/15]: 73-74.
- İhsanoğlu E (ed). Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi, 1. Cilt (Hazırlayanlar: İhsanoğlu E, Şeşen R, Bekar MS, Gündüz G, Bulut V). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2008: 16-18.
- Uzunçarşılıoğlu İH. Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osman Oğulları Zamanında Kütahya Şehri. İstanbul: Devlet Matbaası, 1932: 216-217.
- Ergun SN. Türk Şairleri, Cilt 1. İstanbul: Zaman Basımevi, 369-384.
- Kut G. Ahmedî. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989: 165-167.
- Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Cantay Güressever G. Türk Tıp Tarihi. Bursa: Taş Kitapçılık-Yayıncılık Ltd. Şti., 1984: 32-34.
- Lewis GL. Ahmedî. In: Gibb HAR, Kramers JH, Lévi-Provençal E, Schacht J (eds). The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol I. Leiden: E.J. Brill, 1960: 299-300.
- Şehsuvaroğlu BN. Şâir ve Hekim Ahmedî (Hayatı ve Eserleri). İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1954.
- Adıvar AA. Osmanlı Türklerinde İlim, 6. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000: 26.
- İnönü Ansiklopedisi. "Ahmedî." Ankara: Milli Eğitim Basımevi, Cilt 1, 1946: 240-241.
- Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu, CD-3. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Kütüphane Başkanlığı, 2005.
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazmaları. http://www.yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=93163. Erişim tarihi 23 Mart 2013.
- Ahmedî. Kitâb-ı Tervih el-Ervâh. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, No: 3595, s. 1, 2, 147-149 (Ankara Milli Kütüphane 06 Mf 1994 A 653).
- Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Eski ve Yeni Harflerle (Yayına hazırlayan: Güneşal AS), 18. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2001: 326, 503, 519, 1074
- Redhouse JW. A Turkish and English Lexicon, New Impression. Beirut: Librairie du Liban, 1996: 16, 386, 800, 1092, 1445, 1576, 1795.
- İngilizce Türkçe Redhouse Sözlüğü-Redhouse English-Turkish Dictionary (7th ed). İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1980: 356, 386, 536, 568, 591, 645, 674.
- Kâtip Çelebi. Keşfüz'z-Zunûn An Esâmî'l-Kütûbi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) (Arapçadan tercüme eden: Balcı R), 2. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2007: 527.
- İhsanoğlu E (ed). Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu (Hazırlayanlar: Şeşen R, Akpınar C, İzgi C). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1984: 181, 273-274.
- Kâtip Çelebi. Keşfüz'z-Zunûn An Esâmî'l-Kütûbi ve'l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi) (Arapçadan tercüme eden: Balcı R), 3. Cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2007: 1049.
- Kâhya E. İbn Nefis ve eseri el-Mucez. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi 1992; 14: 189-200.
- Surûrî, Muslihiddin Mustafâ b. Şa'bân. Şerh-i Mûciz fi't-Tıb. Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1437, 1035 H. [1626]: 17b-28a.
- el-Mârdânî, Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed. Kitâbu'l-Müntehab fi't-Tıb (823/1420), İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım (Hazırlayan: Bayat AH). İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2005: 27-28, 91-98.
- İbn-i Sînâ. El-Kânûn Fî't-Tıbb, Birinci Kitap (Türkçeye çeviren: Kâhya E). Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 1995: 229-242, 321.
- Çambel P. İbni Sinada çocuklar ve kadınlara dair. Poliklinik 1937; 5: 13-17.
- Yurdakök M. Çocuk hekimi olarak İbn Sina. Ankara Tıp Bülteni (Journal of Ankara Medical School) 1983; Supplement 1: 55-58.
- Yurdakök M. İbni Sînâ ve bebek bakımı. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane Yayınları, 1984: 425-432.
- Dilmen U. İbni Sînâ ve çocuk hastalıkları. İçinde: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri 17-20 Ağustos 1983, Milli Kütüphane-Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Kütüphane Yayınları, 1984: 569-573.
- Hasanoğlu A. Çocuk hekimliğinde İbni Sina. İçinde: Gevher Nesibe Sultan Anısına Düzenlenen "İbn Sina Kongresi" Tebliğleri 14 Mart 1984, Kayseri. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1984: 75-78.
- Acıduman A, İlgili Ö. XVIII. yüzyılda Osmanlı tıbbında çocuk hastalıkları ile ilgili bir bölüm içeren önemli bir Türkçe eser: Nüzhetü'l-Ebdân fî Tercemet-i Gâyetil-İtkân. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2012; 55: 110-125.
- Acıduman A, İlgili Ö. Erken dönem Türkçe tıp yazmalarından Hacı Paşa'nın (Celâlüddin Hızır) Teshîl adlı eserinde çocuk sağlığı ve hastalıkları üzerine bir ön çalışma. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2011; 54: 231-243.